
Nagy és kiváló férfiak emlékezete minden nemzetnek szent öröksége, amelyet el nem vehet senki és semmi tőle, sem vészes idők, sem ármány, sem erőszak, sem leveretés, sem jogfosztás, nem még a rabság és a szolgaság sem! Valamely országot feldulhatnak, szétdarabolhatnak kegyetlen ellenségek, de az ott élő nemzet lelkét el nem olthatják. Ezeknek a férfiaknak az emlékezete, mint égő szövétnek világít a sötét éjszakában, vigasztalást nyújtva, reménységet keltve, bizalmat ébresztve s hitet erősítve. Az emlékezet felkeresi fáklyájával a dicső multat, a nemzet kimagasló eseményeit és alakjait, hogy azoknak nemes példájával erőt öntsön már-már csüggedő szivekbe. Mert soha el nem pusztulhat az a nemzet, amely nagyjait megbecsülve, abban a tudatban küzd és él, hogy ezek emlékezetében a nemzet génusza örökös a nemzet sorsa felett. És e szomorú időkben a mult fényes emlékeiből meríti az erőt és kitartást a további nehéz küzdelemre.

Ugyanez vonatkozik a trianoni magyar unitáriusokra is. A hazánk és kisdéd Szentegyházunk mostani megcsönkitott, elhagyott szomorú állapotában nagy elődök emlékezetét elevenítjük föl, hogy a dicső multa támaszkodva, belőle vigasztalást merítsünk a jelenre, hitet erőt, bátorságot s reményt a jövő küzdelmeiben.

Az erdélyországi magyar unitarizmus is sok értékes történeti nagyságot adott már hazánkknak, akire nemcsak mi unitáriusok, hanem nemzetünk minden tagja büszke lehet. Ilyen volt a többek között Heltai Gáspár kolozsvári főprédikátor is, aki a XVI. századbéli erdélyi reformációban, mint Dávid Ferenc kortársa, mint bibliafordító, mint történetíró és reformátor, Dávid Ferenc után az első helyet vivta ki magának.

Heltai Gáspár unitárius bibliafordító munkássága, hazafias és vallásos tevékenykedése által unitárius hitvallásunknak el nem hervadó értékes áldozatokat hozott. Ezekkel a sokoldalú munkájával örökhalhatatlanságot vivott ki hitünk nagyjai között magának, amelyre minden unitárius büszkén, bizalommal tekinthet s elhagyatottságunkban erőt merithet magának.

Heltai a magyar reformáció tudós férfiai közé tartozott. Ő nem állott a küzdelemben az elsők között, de a sokoldalú, kitartó munkásságával, mint reformátor, mint egyházi és világi író s mint könyvnyomdász az utókor hálás elismerését érdemelte ki.

Heltai 1510. és 1515. között született a

szebenmegyei Nagydisznódon (Heltau), eredetére nézve erdélyi szász nemzetiségű volt, aki csak később tanult meg magyarul. Amikor elsajátította a magyar nyelvet, igazi izig-vérig tősgyökeres magyarrá lett. Ifjuságáról kevés adat maradt reánk.

Heltai szász szülőktől származván, magyarul csak felnőtt korában tanult meg, de miután magyarrá lett lelkében is a magyar irodalomnak kiváló szolgálatot tett. Alsó iskoláit Besztercén végezte el, az akadémiai felsőbb tanulmányai elvégzésére Németországba Wittenbergbe ment, ahova 1543. február 17-én iratkozott be. Tanulmányait főleg a jámbor Melanchton vezetése alatt végezte, ahol csak egy évet töltött, itt ismerkedett meg szintén szász eredetű Vizaknai Gergellyel, akivel örökbarátságot kötöttek. Ők ketten hozták Erdélybe a reformáció szelének friss leheletét, ahol segítő társakra akadtak s indították el utjára az erdélyi magyar reformációt világot megváltani akaró útján. Amikor hazajöttek Kolozsvárra, itt hozzájuk hasonló lelket találtak Gyulai Istvánban a magyar prédikátorban. E három ember nevéhez fűződik Kolozsvár reformációja. Érdekes feljegyeznünk, hogy Erdély akkori reformátorai és a reformáció megindítói mind erdélyi szász eredetűek voltak pl.: Honterus János, Heltai Gáspár és Dávid Ferenc.

Heltai egész életét általában a csendes természetű, szelid lelkülete jellemzi. Amikor hazakerült 1544-ben Kolozsvárra a szász lutheránus egyház megválasztotta papjának s aztán közel

30 évig itt éli munkás életét jóban rosszban egyaránt. Mint lutheránus pap a legkiválóbb papok közé tartozott. Ezt mutatja azon körülmény, hogy négy év múlva Nagyszebenbe, 1557-ben pedig Brassóba hívják meg az ottani evangélikus eklézsiák. Ő azonban egyiket sem fogadta el, mintha érezte volna, hogy az ő sorsa, hivatása egészen Kolozsvárhoz köti.

Heltai a magyar bibliafordításhoz mindjárt pappá választása után hozzá fogott. Lelkészi működése alatt két munkája emelkedik ki, mint ifju életének ideálja: a biblia magyar nyelvre fordítása és egy sajtó (nyomda) felállítása. Ebben a munkájában hűséges társai voltak Ozorai István és Vizaknai Gergely iskolamesterek és Gyulai István magyar prédikátor. Egyik legsürgeőbb feladatául tekintette az egész bibliának magyar nyelvre fordítását, amelyet jórészt teljesített is, ebből a munkából az oroszánrész természetesen Heltainak jutott. Ebben az érdem is az övé, mert ő mint pap, író, bibliafordító és nyomdász fáradhatatlan munkásságot fejtett ki a reformátori eszmék majd egy, majd más alakban diadalra juttatásán.

A nyomdáját Kolozsváron az Óvárba vezető keskeny utcában állította föl. Maga mellé vette munkatársul szintén szász nemzetiségű Hoffgréff György nyomdamestert. Működését a nyomda már 1550. körül megkezdette. A nyomtatáshoz szükséges papírt Brassóból Fuchs és Benker papírgyárából szerezték be. Heltai jóval később

egy papirgyár felállításán is fáradozott, de ezen irányba kifejtett munkái sikertelenek maradtak.

A nyomda fontosságát Heltai felismerte, jól tudta, hogy ez hozzátartozik a reformáció sikeres keresztülviteléhez. Mert kezdetben a szó és betű volt a reformáció egyetlen biztos fegyvere. Az ország három részre oszlásának e szomorú korszakában, amidőn a töröktől és némettől megszállott területeken nyomor és szenvedés volt osztályrésze a magyarságnak, ahol csak nagy küzdelmek árán tudta magát fenn tartani a magyar nemzet. Ekkor Heltaiék nem a maguk jólétükért harcoltak, hanem a magyar faj fönnmaradásáért küzdöttek, minden lehetőt megtéve ennek az érdekében. Ez a nyomda is a reformáción keresztül ennek a nemzeti ellenállásnak és a fejlődésnek induló magyar kultúrának veti meg az alapjait.

Heltai úgy a papi hivatásának, mint írói munkásságának igazi lelkesedéssel tett eleget. A bibliafordítás kora (1550—1565), mondhatni, egyébként is mozgalmas volt, úgy a kolozsvári evangélikus eklézsiára, mint őreá nézve is. Martinuzzit 1551. esztendő vége felé meggyilkolták, s ezzel Kolozsvár megszabadult attól a nagy nyomástól, amit a katolikus kormányzó rá gyakorolt. A nyomás alól felszabadult kedélyek a katolikus papságot és szerzeteseket a városból kiűzték és ezzel a ténnyel a lutheránusok az egész várost hatalmukba kerítették. Ahogy ez az eset megtörtént, a lutheránizmus

hivei egész sulyukkal vetették magukat a lutheránizmus terjesztése érdekében a hitbéli küzdelmekbe.

Ez a nagy változás Heltai tekintélyét is a hivei előtt nagyon emelte. De a papi állását azonban nagyon nehezzé tette a napirenden levő hitbéli vitatkozások, amelyek akkor kezdődtek meg igazán, amikor Stancaro Fülöp Kolozsvárra érkezett és ott családjával letelepedett.

Stancaro mantuai születésű orvos és theologus volt. E tudós férfi 1542-ben Vicenzából menekült, a szabad vallásos elvei miatt, aki 1543-tól egész 1550-ig Bázelen, Chiavennában és Velenében tartózkodva, theologiai műveket írt és adott ki, ami miatt onnan is távoznia kellett és Lengyelországban, Pinczowban telepedett le, Olesinszky Miklós lengyel nemes birtokán. Innen mint Izabella királyné hive költözött Kolozsvárra.

Stancaro Kolozsváron hirdetni kezdte a maga (kálvinista) tanait, amivel kihívta maga ellen az akkor még lutheránus vallásu Heltait. Ámde a nagyképzettségű Heltai az új tanok előtt nem hátrált meg, hanem vallásos könyvek kiadásával erősítette meg hiveit.

A harcok már tartottak Heltai és Stancaro között, amikor a küzdelemben váratlan segítség érkezett Dávid Ferenc személyében. Mert ebben az időben csatlakozott hozzá és lett segítőtársa, majd vezére Dávid Ferenc besztercei katolikus pap, aki az egész besztercevidéki papsággal

együtt hagyta ott a katolikus egyházat s ment át Luther táborába.

Ettől kezdve Dávid Ferenc és Heltai Gáspár alakja együtt jelenik meg a reformációs küzdelmekben. Dávid Ferenc, a lánglelkű szónok és Heltai, a csendes munkás. Ezekben a küzdelmekben szinte kiegészítik egymást. Dávid Ferenc fényes szónoki tehetsége, szilárd, férfias jelleme, erős hitbeli meggyőződése s harcias egyénisége magával ragadja a csendes természetű Heltait is, aki ezután vele együtt küzd és védelmezi hitvallását, róla könyvet ad ki s néha ő is belevegyül a hitvitákba. Heltait azonban az írói és nyomtatással járó munkák annyira lekötötték és háttérbe szorították, hogy a vezérszerepet emiatt Dávid Ferenc kezébe játszotta át. Dávid Ferenc erősen izgató szellemével, elragadó szónoki képességével s azáltal is, hogy Kolozsvár szülőtte volt, Stancarora mért hatalmas csapásával az események vezérévé avatta magát, amíg Heltai inkább higgadt mint bátor, inkább tudós mint szónok, inkább közkatona mint vezér volt.

Heltai a bibliafordításon kívül más irodalommal is foglalkozott. A nyomda első terméke egy kis könyvecske: „Catechismus Minor, azaz a keresztyéni tudománynak rövideden való summája” volt, amely az ágostai hitvallás tanait foglalta magában. Ezt a kis kátét még ebben az évben követte a „Ritus explorandae veritatis” cím alatt kiadott munkája. Ennek a műnek az

előszavában bizonyítja be Heltai törhetetlen, jó magyarságát. Ezt a művet még Martinuzzi nyomatta ki, ami fényes bizonyíték arra, hogy milyen jó hírnévnek örvendett a nyomda, mert kevés idővel azelőtt Martinuzzi pénzbírsággal sújtotta Heltait a nyomdája miatt.

1551-ben hagyta el a sajtót: „A Bibliának első része, azaz Mózes öt könyve“. A fordítás elé érdekes előszót írt Heltai, amelyben kifejezésre juttatja híveinek, miszerint „Egyéb tudomány nélkül üdvözülhetsz, de nélkülül soha“. Még ugyanazon esztendőben jelent meg a „Jézus Sirák könyve“ fordításában. Ugyancsak ez évben kerül még sor a Bölcsesség könyvének kiadására is. Ez esztendő Heltaira nézve elég szerencsésen végződött. Ő a Martinuzzi halálát követő események diadalát az új egyháznak könyvelte el.

Heltai, mint főprédikátor az új vallás kérdéseinek nyilvános megtárgyalásán kívül időt szakított magának a város rendezésére és a városi polgárság lelkiületének megnyugtatóására is, azonfelül, hogy a magyar bibliafordítást sem hanyagolta el. Kiadott még más olyan szellemű munkát is, amely hozzátartozott a reformáció által teremtett erkölcsök javításához. Ilyen tárgyú könyve volt „A részegségnek dialógusa“ és a „Trostbuchlein“ németnyelvű munkája. Ezeket a könyveket a protestáns reformáció által kezdetben életrekeltett részegségek és könnyelmű tobzódások ellen írta, illetve fordította le.

Még két könyve jelent meg ebben az év-

ben. (1552.) Ezek közül a nevezetesebb: „Evangéliumok és Epistólák“ címmel, míg a másik „A Bibliának negyedik része, azaz a Próféták írásai“ voltak. Ha vizsgáljuk a biblia kiadás sorrendjét első, ami a szemünkbe ötlik, hogy két apokrifus könyvet tettek a szent iratok közé; másodsor, hogy mellőzték a Krónikák két könyvét, Ezdrás, Nehemiás, Eszter és Jób könyveit. Miért?! Könnyű erre a választ megkapnunk. Heltai a Bibliát bibliakritikai szempontjából nézte, amely emberek által írott könyv, amely élni és életbölcösségre tanít. Heltai szerint a Krónikák, amely a papi felfogás szerint is megbizhatatlanul adja elő a zsidók történetét: Ezdrás, Nehemiás és Eszter pedig, akik folytatólagosan jegyezték föl a zsidó nép történetét, a magyar keresztényeknek semmiféle lelki épülést nem nyújtanak. Heltai úgy gondolta, hogyha éppen történet kell a magyar keresztényeknek, van a magyar nemzetnek olyan fájdalmasan szép története, hogy az kiállja a versenyt bármely nemzetével is. Hogy ezt így akarta és így érezte Heltai, a Bonfinius Krónikája latinnyelvű, később pedig a magyar nyelvű kinyomatása bizonyítja.

Kihagyta a Jób könyvét is, mert szerinte ez az idő nem kedvezett Jób sanyaruságainak olvasására, mert nem fájdalom, hanem siker, sem megvettetés, hanem rögtönvaló szeretet kellett az első magyar protestánsoknak.

Megemlítjük Heltainak egy igazán érdekes

könyvét, amely eddig a legelső magyar ábécés könyv volt. A címe: „A keresztyéni tudománynak fundamentuma“. Ugylátszik ezzel a kiadással Heltait az a nemes gondolat vezette, hogy aki bibliát szeretne olvasni, előbb tanulja meg a betűt olvasni e könyvből.

Dávid Ferencnek és Heltainak a közös munkájuk gyümölcse volt az a szép kiállítású könyv is, amelyet „Responsum ministrorum ecclesiae Colosvariensis 1556.“ címmel adták ki. Ez a mű a hittételüket foglalta magában Kálmáncsehi írásba foglalt kálvinista tanaival szemben.

Hiszen azokon az első heves hitvitákon, amelyet előzőleg Stancaró és Kálmáncsehi ellen vitak, mindjárt nem járt a kellő eredménnyel. Dávid Ferenc beszéde izzik a tűztől, amelyben az általa hirdetett igazsága fokról-fokra acélosodott meg. Heltai, ki már a hitvitákban a főszerepet átadta Dávidnak, kiadja a „Confessio-ját“ amely hideg zuhanyként hullott a vitatkozókra, mitől a szenvedélyek ideig-óráig lelohadtak.

Az 1558-ik esztendő is még a lutheránusokra nézve szerencsésen kezdődött meg. Május 1-én zsinatot tartották Tordán, ahol a zsinat elnöke Dávid Ferenc volt. A zsinaton a vitatkozások oly hevesek voltak, hogy még a csendes természetű Heltait is később már félelmetes vitatkozóvá tette. A vitatkozások most már egyrészt Dávid és Heltai, s másrészt pedig Kálmáncsehi és Szegedi Lajos között folyt, mint a

kálvinisták kevésszámú követőinek szószólói. Dávid és Heltai még a zsinat előtt kiadták az „Apológiát”, hogy a benne foglaltakkal kimutassák az ellenük intézet támadások jogosulatlan voltát és hitüknek igazságát. A zsinati hitviták egyelőre Kálmáncsehi legyőzésével végződtek.

A siker nem sokáig biztosította a felekezetek közötti békét. A legerősebb harcot Dávid és Heltai a kálvinizmus eszméit követő Kálmáncsehi Márton ellen vivják meg, de később eme nemesítő harcok közepett kifejlődött tisztultabb felfogás Heltait a vezérrel Dávid Ferencsel együtt arról győzték meg, hogy másutt van az általuk keresett igazság, s ez az igazság keresés mindkettőjüket a kálvinisták táborába vitte át. Ez a jelentős változás azonban nem változtatott Heltai tervein és munkarendjén.

Tehát bevégzett tényé vált, hogy a kolozsvári evangélikus egyház két legkitünőbb tagja, Dávid Ferenc, aki eddig az ész és tudomány fegyvereivel sikerrel védte az ágostai hitvallást és Heltai, aki irodalmi munkásságával szerzett magának érdemeket, az urvacsorai hitviták folytán nyiltan a kálvinistákhoz csatlakoztak.

Dávid Ferenc az urvacsora kérdését illetően zsinatot eszközölt ki. Az általa kieszközölt zsinatot 1559-ben Medgyesen tartották meg. Ezen a zsinaton Heltait és Dávidot a lutheránusokkal szemben vereség érte és ezért Heltai visszavonult a vitatkozások teréről és ismét a

nyomdájába menekül s kiadja az „Ágenda, azaz keresztyéni cselekedetek, melyeket követnek közönségesen a keresztyén ministerek és lelkipásztorok” címmel. Érdekes kinyilatkoztatása az akkori keresztyén világ veszedelmeiről való értekezései.

Heltai a lutheránusokkal szemben, az alakulófélben levő kálvinista vallás megerősítése érdekében ez év novemberében megtartott székelyvásárhelyi zsinat határozatait is kiadta: „Az Urnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallás” cím alatt.

A Székelyvásárhelyen tartott zsinati határozat nem hozta meg a békét a lutheránusok és kálvinisták között most sem az uri szent vacsora ügyében. Ezért a lutheránus vallást követő szászok ebben a kérdésben Medgyesen egy újabb zsinatot tartottak, ahova 1560. január 10-ére Dávid Ferencet és Heltait, Hebler Mátyás szász lutheránus szuperintendens meghívta. Ezen a zsinaton a lutheránusok előterjesztették az urvacsoráról való hitvallásukat, melyet Dávid és Heltai kilenc pontba foglalva igyekeztek azokat megcáfolni. Ugyanekkor pedig bemutatták a Kolozsváron szerkesztett 15 pontból álló kálvinista hitvallást is. A vitatkozó felek eredményt elérni nem tudtak s ezért mindketten János Zsigmond erdélyi fejedelemhez felebbeztek.

Heltai, hogy ügyük kedvező elbírálásában befolyásolja a nagy fejedelmet, kinyomatta a

hires Zsoltáros-könyvét. A könyvet II. János választott magyar királynak ajánlotta. Heltai e zsoltárfordítására — amely a magyar irodalomban a negyedik helyet foglalja el — népies magyarságánál fogva elismeréssel tekinthetünk. Ezek a zsoltárok eléggé szabatos prózai fordítások voltak, erőteljes és érthető magyaros fordításánál fogva igen jelentősek voltak a bibliafordítások történetében.

János Zsigmond nem zárkózott el a hozzá folyamodók kérése előtt, ő a vitatkozók kérését teljesíteni kívánta és ezért Gyulafehérvárra 1561. február 6-ára nyilvános vitatkozást rendelt el, ahol Hebler szász szuperintendenst Heltaival és Dávid Ferencsel kiakarta békiteni. Ezek a békitési kísérletek neki nem sikerültek s ennél fogva úgy határoztak, illetve abban állapodtak meg, hogy felebbezni fognak a lutheránusok Wittenbergbe, míg Dávid Ferenc kijelentette, hogy ő Genfbe fog felebbezést benyújtani.

Ebben a várakozásteljes esztendő (1562.) vége felé Heltai nem nyugodott meg, hanem kiadta a „Jézus Krisztusnak új testamentumát“, amit Nádasdy Annának, Majláth István özvegyének ajánlott.

Ebben az esztendőben év elején érkeztek meg végre a felebbezésre a kívánt válaszok, amelyek ugyancsak nem hozták meg a felekezeti békét, hanem azzal az eredménnyel járt, hogy a lutheránus fejedelem hite megingott s ő is a kálvinisták vallását vette föl. Míg az er-

délyi szászok megmaradtak konokul a lutheránizmus mellett, addig a székelyek és magyarok követték a vezért és Heltait a kálvinista hitvallásba, akik ismét az események élére kerültek és azt hitük és meggyőződésük szerint alakították.

Mig ezek az események lejátszódtak volna, Heltai kinyomatta Bonfinius krónikájából Mátyás király históriáját latin nyelven. (Magyarul később unitárius korában fordította le.)

Békésen munkálkodtak Dávid Ferenc és Heltai Gáspár egymás mellett. Egyizben azonban Dávid Ferenc egy váratlan kijelentése megzavarta a kedélyeket s Dávid Ferenc a vezér és Heltai e kijelentés miatt meghasonlottak egymással. A meghasonlás oka Blandrata által terjesztett hittételek voltak.

Az 1565-ös esztendő nevezetes dátum marad a reformáció történetében, mert ekkor kezdi Erdélyben az unitarizmus eszméi szárnyait bontogatni. Ekkor kezd Dávid Ferencben az eszme iránti gondolat kibontakozni. Dávid Ferenc, mint János Zsigmond udvari papja, a fejedelmi udvarba meghívott és letelepedett udvari orvossal Blandratával került szorosabb nexusba. Blandrata szeretett theológiai tudományokkal foglalkozni. Blandrata ismertette meg Dávid Ferencsel az unitárius eszméket, ami ellen eleinte Dávid erős ellenállást fejtett ki s hitvitát kezdeményezett Blandrata eme tanai ellen. Ezekben a vitatkozásokban Dávid arról győződött